Мілан КУНДЕРА

ТРАГЕДІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Стаття

I

У листопаді 1956 р. директор Угорської агенції новин, задовго перед тим, як артилерійський вогонь зрівняв із землею його бюро, надіслав телексом розпачливе повідомлення до уваги жителів усіх країн, в якому сповіщав, що розпочався напад радянських військ на Будапешт. Повідомлення закінчувалося такими словами: "Ми готові вмерти за Угорщину та Європу".

Що означало це речення? Безперечно, воно означало, що радянські танки загрожували Угорщині, а разом з нею й усій Європі. Але в якому сенсі Європа була в небезпеці? Чи радянські танки збиралися просунутися крізь угорські кордони, щоб вийти на Захід? Ні. Директор Угорської агенції новин хотів сказати, що радянські війська, атакуючи Угорщину, пішли в наступ і проти самої Європи. Він був готовий умерти, щоб Угорщина залишилася Угорщиною і частиною Європи.

Але навіть, якщо сенс речення виглядає ясним, він і далі інтригує нас. Фактично ж у Франції, як і в Америці, стало звичним уважати, що на ставці під час вторгнення не були ні Угорщина, ні Європа, а тільки політичний режим. Ніхто ніколи не сказав би, що Угорщині як такій загрожувала небезпека, ще менше можна зрозуміти, чому угорець, зустрівшись лицем до лиця зі смертю, звертався до Європи. Хіба Солженіцин, коли ганьбить комуністичне гноблення, вбачає в Європі фундаментальну цінність, за яку варто було б умерти?

Ні. "Вмерти за власну країну і за Європу" — такої фрази не могли придумати ні в Москві, ні в Ленінграді, але саме таку фразу могли придумати в Будапешті або Варшаві.

II

Фактично, що означає Європа для угорця, чеха, поляка? Упродовж тисячі років їхні держави були частиною Європи, коріння якої сягало в римське християнство. Не було такої історичної доби, в якій вони не брали б участи. Для них слово "Європа" не є географічним явищем, а духовним поняттям, синонімом до слова "Захід". З того моменту, як Угорщина перестала бути європейською, тобто частиною Заходу, її примусили розпрощатися зі своєю долею, випхали поза межі власної історії — у висліді чого вона втрачає основну суть своєї ідентичности.

Європа в географічному розумінні цього слова (тобто територія, розташована між Атлантикою та Уральськими горами) завжди ділилася на дві половини, які розвивалися окремо: одна була пов'язана з давнім Римом і Католицькою церквою, базою ж розвитку другої були Візантія та Православна церква. Після 1945 р. кордон між двома Європами пересунувся на кілька сотень кілометрів на захід, і кілька держав, що завжди вважали себе західними, одного ранку дізналися про те, що відтепер вони належать до Сходу.

У висліді три кардинальні зміни сталися в Європі після війни: змінилося становище Західної Європи, сталися зміни в Східній Європі, але в найскладнішій ситуації опинилася та частина Європи, що розташована географічно в центрі і за культурою належала до Заходу, — політично стала частиною Сходу.

Суперечності Європи, яку я називаю Центральною, допомагають нам розуміти, чому за останніх 35 років драма Європи була сконцентрована там: велике угорське повстання 1956 р та кривава різанина, що сталася після цього; Празька весна та окупація Чехо-Словаччини в 1968 р.;

польські заворушення 1956, 1968, 1970 та останніх років. Кожне з них окремо користувалося підтримкою майже всього населення. І в усіх випадках жоден з місцевих режимів не зміг би захистити себе більше трьох годин без підтримки Радянського Союзу. Сказавши це, ми вже не можемо вважати, що те, що сталося в Празі або Варшаві, є драмою Східної Європи, радянського блоку, комунізму; то драма Заходу — того самого Заходу, який, обкрадений і переміщений, усе ж таки наполягає на тому, що він захищає свою ідентичність.

Ідентичність народу, ідентичність цивілізації відбито та сконцентровано в тому, що створив розум, в тому, що відоме як "культура". Якщо цій ідентичності загрожує відмирання, культурне життя стає відповідно інтенсивнішим, аж поки сама культура не стає живою вартістю, навколо якої збираються люди. Ось чому в кожному з заворушень Центральної Європи колективна культурна пам'ять та сучасні творчі намагання взяли на себе таку велику і вирішальну роль — значно більш й набагато вирішальнішу, ніж у будь-якому іншому європейському масовому потрясінні. [Для стороннього спостерігача цей парадокс важко зрозуміти; період після 1945 р. одночасно і найтрагічніший для Центральної Европи, і також один з найвеличніших в культурній історії. Чи то написані в вигнанні (Ґомбрович, Мілош), чи то в формі підпільної творчої активности (в Чехо-Словаччині після 1968 р.), чи то толеровані владою під тиском громадської думки — незалежно, в яких рамках це відбулося — фільми, романи, п'єси, філософські праці, створені в Центральній Європі впродовж цього періоду, часто досягають вершин європейської культури.]

Це була група угорських письменників, названа в честь поета-романтика Шандора Петефі, що розпочала могутню кампанію критики свавілля та проклала дорогу до вибуху 1956 р.; це були працівники театру та кіно, літератор та філософи, що спричинились до Празької весни; це було повстання польських студентів 1968 року, спричинене забороною п'єси найвидатнішого польського поета-романтика Адама Міцкевича. Це щасливе сполучення культури та життя, творчих досягнень і діяльности загалу, позначило заворушення в Центральній

Європі неповторною красою, чарівний відблиск якої завжди буде сяяти над тими, хто жив у ці часи.

III

У Центральній Європі, на східному кордоні Заходу, кожний народ був особливо чутливий до загрози від російської могутности. Причому не лише поляки Франтішек Палацький, великий історик і найвидатніший чеський політичний діяч XIX сторіччя, написав 1848 р. знаменитий лист революційному парламентові Франкфурту, в якому виправдовував подальше існування Габсбурзької імперії як єдино можливого бастіону супроти Роси, "цієї держави, яка, вже сьогодні, досягнувши величезних розмірів, збільшує свою силу поза можливості будь-якої західної країни". Палацький попередив проти імперіалістичних амбіцій Росії: вона намагалася стати "світовою монархією", вона шукала світового панування. "Російська всесвітня монархія, — писав Палацький, — була б неймовірно величезною загрозою, незмірною та безмежною катастрофою".

Палацький уважав, що Центральна Європа повинна бути сім'єю рівноправних націй, кожна з яких, поважаючи інші нації, забезпечивши собі надійне існування під захистом сильної, об'єднаної держави, могла б також плекати свою індивідуальність. І ця мрія, хоч ніколи повністю не здійснена, залишила за собою глибокі сліди та впливи. Центральна Європа палко бажала бути сконденсованим варіантом самої Європи в усьому своєму культурному розмаїтті — мала суперєвропейська Європа, зменшена модель Європи, що була б складена з держав, створених за одним правилом: найбільша різноманітність у межах найменшого простору. Як могла Центральна Європа не бути заляканою, зіткнувшись з Росією, заснованою за протилежним принципом: найменша різноманітність у межах найбільшого простору?

І дійсно, ніщо не могло бути таким чужим Центральній Європі та її пристрасті до різноманітности, як Росія одноманітна маса, що все уніфікує та централізує, сповнена рішучости перетворити всі народи

своєї імперії (українців, білорусів, вірменів, латишів, литовців та інших) в єдиний російський народ (або, як звичайно висловлюються в цьому столітті узагальненої словесної містифікації, в "єдиний радянський народ").

Отже, виникає запитання: чи комунізм є запереченням російської історії, чи її здійсненням?

Звичайно, що він є одночасно як її запереченням (запереченням, наприклад, її релігійности), так і її здійсненням (здійсненням її централізаторських тенденцій та імперіальних прагнень).

Якщо дивитися на це з позиції внутрішніх інтересів Росії, перший аспект — аспект її переривчастости — вражає більше з погляду поневолених країн, другий аспект — аспект її безперервности — відчувається найсильніше. [Лешек Колаковський пише (Zeszyty Literackie. Париж. 1983. Ч. 2): "Хоч я вважаю, як і Солженіцин, що радянська система перевершила царизм своїм гнобительським характером... Я не піду аж так далеко, щоб ідеалізувати систему проти якої мої предки боролися в жахливих умовах і під якою вони вмирали, були тортуровані або зазнавали принижень. Я вважаю, що Солженіцин має тенденцію ідеалізувати царизм тенденцію, яку, я певний, ані я, ані жодний інший поляк не може прийняти"].

IV

Але чи не є мій підхід у протиставленні Росії та західної цивілізації занадто абсолютний? Чи Європа, хоч і поділена на Схід і Захід, все ще єдина одиниця, базована на стародавньому грецькому та юдео-християнському мисленні?

Безсумнівно. Упродовж усього XIX сторіччя Росія, приваблена Європою, все ближче й ближче тягнулася до неї. І зачарування було взаємне. Рільке стверджував, що Росія була його духовною

батьківщиною, і ніхто не уникнув впливу великих російських романів, що залишаються невід'ємною частиною загальноєвропейської культурної спадщини.

Так, це правда, заручини на тлі культури між двома Європами залишаються величним і незабутнім спогадом. [Найчудовішою спілкою між Росією та Заходом є творчість Стравінського, яка підсумовує всю тисячолітню історію західної музики і в той самий час залишається в своїй музичній уяві глибоко російською. Інший прегарний шлюбний контракт був уславлений у Центральній Європі двома знаменитими операми великого русофіла Леоша Яначека. Одна була заснована на п'єсі Островського ("Катя Кабанова", 1921), а друга, від якої я в надзвичайному захопленні, заснована на романі Достоєвського ("З мертвого дому", 1928). Але симптоматично, що ці опери не тільки не ставили в Росії, але й про саме їхнє існування там невідомо. Комуністична Росія відмовляється від мезальянсу з Заходом]. Але не менш правдивим є й те, що російський комунізм енергійно відживив стару антизахідну одержимість Росії, брутально спрямувавши її проти Європи.

Росія не є моїм фахом, і я не маю бажання блукати серед її величезних складностей, з якими я не дуже обізнаний. Я просто хочу ще раз наголосити на східному кордоні цивілізації — більше, ніж деінде — на Росію дивляться не просто як на ще одну європейську державу, але як на окрему цивілізацію, як на іншу цивілізацію.

У книжці "Рідна Європа" Чеслав Мілош говорить про цей феномен: у XVI–XVII століттях поляки вели війни проти росіян "вздовж віддалених кордонів. Ніхто не був спеціально зацікавлений в росіянах... І лише, коли поляки натрапили на велику порожнечу на сході, це породило польську концепцію Росії, розташованої "десь там, далеко" — по той бік світу".

Казімєж Брандис у своєму Варшавському щоденнику згадує цікаву історію зустрічі польського письменника з російською поетесою Анною

Ахматовою. Поляк нарікав: його праці — всі до єдиної — були заборонені.

Поетеса перервала його: "Чи вас було ув'язнено?"

"Ні"

"Чи вас, принаймні, виключили зі Спілки письменників?"

"Ні"

"Тоді на що ж ви, власне, нарікаєте?" — Ахматова була щиро спантеличена. Брандис зауважив:

"Це типовий приклад російської втіхи. Ніщо їм не виглядає жахливим у порівнянні до долі Росії. Але такі втіхи не мають для нас сенсу. Доля Росії не є частиною нашої свідомости, вона чужа нам, ми не відповідаємо за неї. Вона тяжіє над нами, але не є нашою спадщиною. Такою була також моя реакція на російську літературу. Вона відлякувала мене. Навіть сьогодні мене жахають деякі розповіді Гоголя та все написане Салтиковим-Щедріним. Я волів би не знати їхнього світу, не знати, що він коли-небудь існував".

Зауваги Брандиса про Гоголя, звичайно, не заперечують мистецької цінности його творчости; вони радше висловлюють жах від світу, що його мистецтво викликає. Це той світ, що, за умови нашої віддалености від нього, чарує і приваблює нас, але в той момент, коли він замикається навколо нас, він відкриває нам свою страхітливу чужорідність. Не знаю, чи вона гірша за нашу, але напевно знаю, що вона, інша Росія, знає інший, більший, вимір небезпеки, інший образ простору (настільки величезного, що він проковтує цілі народи), інше осмислення часу (повільне та терпеливе), інший спосіб сміху, життя та смерті.

Ось чому країни Центральної Європи відчувають, що зміни, які сталися в їхній долі після 1945 р., не були просто політичною катастрофою: то був також напад на їхню цивілізацію. Глибоке значення їхнього опору полягає в боротьбі за збереження своєї ідентичности — або, якщо висловити це інакше, за збереження своєї "західности". [Слово "центральний" вміщує в собі небезпеку: воно нагадує про ідею мосту між Росією та Заходом. Т. Г. Масарик, президент-засновник Чехо-Словаччини — вже висловився за цю ідею перед 1895 р.: "Часто говорять, що місією чехів є служити посередниками між Заходом і Сходом. Ця ідея не має сенсу. Чехи не найближчі до Сходу (вони оточені німцями та поляками, тобто Заходом), але, крім того, немає жодної потреби в посередникові. Росіяни завжди мали значно ближчі та безпосередніші контакти з німцями та французами, ніж з нами, і все, що західні держави дізналися про росіян, вони дізналися безпосередньо, без посередників"].

V

Історія поляків, чехів, словаків, угорців була буйною та переривчастою. Їхні традиції державности були слабші та менш тривалі, ніж відповідні традиції більших європейських країн. Замкнуті між німцями з одного боку та росіянами з другого — країни Центральної Європи втратили сили в боротьбі за виживання та збереження своїх мов. Оскільки вони ніколи повністю не були складовою частиною європейської свідомости, то залишалися найменше відомою й найкрихкішою частиною Заходу — ще більше прихованою заслоною своїх дивних і малодоступних мов.

Австрійська імперія мала велику можливість перетворити Центральну Європу в об'єднану сильну державу. Але австрійці, на жаль, були поділені в своїх симпатіях між зарозумілим пангерманським націоналізмом і власною центральноєвропейською місією. Їм не вдалося побудувати федерацію рівноправних націй, і їхня невдача стала нещастям усієї Європи. Незадоволені народи Центральної Європи розкололи свою імперію 1918 р., не усвідомлюючи, що попри свої

невідповідності, вона була незамінна. Отже, після закінчення першої світової війни Центральну Європу перетворено в зону малих, слабких держав, чия вразливість спочатку забезпечила їхнє завоювання Гітлером і, нарешті, перемогу Сталіна. Можливо, з цієї причини в європейській пам'яті ці країни завжди виглядатимуть як джерело жахливого нещастя.

І якщо бути відвертим, я вважаю, що помилка, яку допустили країни Центральної Європи, сталася через те, що я називаю "ідеологією слов'янського світу". Я кажу "ідеологія" навмисно, бо це лише приклад політичної містифікації, винайденої в XIX сторіччі. Чехи (незважаючи на суворі попередження своїх найповажніших лідерів) з великим задоволенням наївно виставляли свою "слов'янську ідеологію" як забороло проти німецької аґресивности. Росіяни, з іншого боку, діставали втіху від використання її для виправдання своїх власних імперіальних амбіцій. "Росіяни люблять називати все російське слов'янським, щоб пізніше називати все слов'янське російським", — зауважив 1844 р. великий чеський письменник Карел Гавлічек, намагаючись попередити своїх співвітчизників проти їхнього безглуздого та неуцького ентузіазму до Росії. То було неуцтво, бо чехи ніколи не мали безпосереднього контакту з Росією. Незважаючи на свою лінгвістичну спорідненість, чехи та росіяни завжди занадто по-різному дивилися на світ і не мали ні спільної історії, ні спільної культури. Хоч і взаємини між поляками та росіянами ніколи не ставили нічого іншого, як боротьбу не на життя, а на смерть.

Джозефа Конрада завжди дратував ярлик "слов'янська душа", який любили навішувати на нього завдяки польському походженню. Приблизно 60 років тому він писав: "Нічого не може бути чужішим тому, що називають у літературному світі "слов'янською душею", ніж польський темперамент з його лицарською посвятою моральним принципам і його надмірною пошаною до індивідуальних прав". (Як добре я розумію його! Я теж не знаю нічого безглуздішого, ніж цей культ темних глибин, цього галасливого та порожнього сантименту до "слов'янської душі", яку приписують мені час від часу!) [Прецікава

маленька книжечка під назвою "Як бути чужим", в якій автор у главі, що називається "Душа та отримане висловлювання", говорить про слов'янську душу: "Найгіршим різновидом душі є "велика слов'янська душа". Люди, що терплять від того, звичайно дуже великі мислителі. Вони можуть сказати щось подібне до цього: "Часом мені так весело, а часом так смутно. Чи ви можете пояснити це?" (Ви не можете, не старайтеся). Або вони можуть сказати: "Я такий таємничий. Іноді я хотів би бути десь в іншому місті, не там, де я тепер". Або: "Коли я сам у лісі вночі та стрибаю з дерева на дерево, я часто думаю, що життя таке дивне"". Хто насмілився насміятися над великою слов'янською душею? Звичайно, автором є Джордж Майкс, угорець за походженням. Лише в Центральній Європі слов'янська душа виглядає смішною].

Тим не менше, ідея слов'янського світу стала вже загальноприйнятим поняттям світової історії. Поділ Європи після 1945 р. — який об'єднав уявний слов'янський світ (включно з бідними угорцями та румунами, чия мова, звичайно, не слов'янська — але пощо ламати собі голову над дурницями?) — виглядав з цієї причини майже як самозрозуміле рішення.

VI

Отже, чи то Центральна Європа винна в тому, що Захід навіть не помітив її зникнення?

Не зовсім. На початку нашого століття Центральна Європа була, попри свою політичну слабкість, великим культурним центром, можливо найбільшим. І хоч важливість Відня, міста Фройда та Малера, охоче визнається сьогодні, його важливість і оригінальність не матимуть великого сенсу, якщо не розглядати ці аспекти в пов'язанні з іншими країнами та містами, які разом брали участь і робили свій творчий внесок у культуру Центральної Європи. Якщо школа Шенберґа заснувала дванадцятитональну систему, угорець Бела Барток, один із найбільших музик XX століття, знав, як винайти останню оригінальну можливість у музиці, заснованій на тональному принципі. За допомогою

праць Кафки та Гашека Прага створила великий відповідник у романі творчості віденців Музіля та Броха. Культурницький динамізм ненімецькомовних країн навіть підсилився після 1918 р., коли Прага запропонувала світові нововведення структуралізму та Празької лінгвістичної школи.

А в Польщі велика трійка Вітольда Ґомбровіча, Бруно Шульца та Станіслава Віткєвіча передувала європейському модернізмові 1950-х років, передусім так званому абсурдові.

Виникає запитання: чи був увесь цей творчий вибух просто географічною випадковістю? Чи, може, своїм корінням він сягав у давню традицію, в спільне минуле? Або, якщо висловити це інакше, чи складала Центральна Європа справжню культурну фігурацію зі своєю власною історією? А якщо така фігурація існує, чи її можна визначити географічно? Де її кордони?

Буде безглуздям намагатися точно окреслити її кордони. Центральна Європа не є державою: це культура або доля. Її кордони уявні, і їх треба накреслювати знову й знову з кожною новою історичною ситуацією.

Наприклад, на середину XIV сторіччя Карловий університет у Празі вже об'єднав інтелектуалів чеського, австрійського, баварського, саксонського, польського, литовського, угорського та румунського походження з зародком ідеї багатонаціональної спільноти, в якій кожна нація мала право на свою власну мову: і справді, саме під безпосереднім впливом цього університету (в якому релігійний реформатор Ян Гус був колись ректором) зроблено перший угорський та румунський переклад Євангелія.

Слідом за тим виникли інші ситуації: гуситські війни, угорське відродження за часів Матіяша Корвіна, виникнення Габсбурзької імперії як союзу трьох незалежних держав — Богемії, Угорщини та Австрії,

війни проти турків, контрреформація XVII сторіччя. В цей час специфічний характер центральноєвропейської культури несподівано виявив себе в надзвичайному розквіті барокового мистецтва, явищі, яке об'єднало цей великий край від Зальцбурга до Вільна. На мапі Європи барокова Центральна Європа, яку характеризували перевага ірраціонального та панівне становище образотворчого мистецтва і особливо музики, стало протилежним полюсом класичної Франції, яку характеризували перевага раціонального та панівне становище літератури і філософії. Саме в бароковому періоді можна знайти джерела надзвичайного розвитку центральноєвропейської музики, яка від Гайдна до Шенберґа, від Ліста до Бартока, сконденсувала еволюцію всієї європейської музики.

У XIX сторіччі національна боротьба (поляків, угорців, чехів, словаків, хорватів, словенців, румунів, євреїв) поставила в опозицію народи, які — ізольовані, егоцентричні та замкнуті — тим не менш зазнали того самого великого екзистенціального досвіду: досвіду народу, що вибирає між своїм існуванням і неіснуванням, або, якщо висловитися інакше, між збереженням свого автентичного національного життя та асимілюванням більшою нацією. Навіть австрійці, хоч і належали до панівної нації імперії, стали перед вибором між своєю австрійською приналежністю та поглиненням більшою німецькою ідентичністю. Так само і євреї не могли уникнути цього питання. Відкинувши асиміляцію та пішовши шляхом сіонізму, також народженого в Центральній Європі, цей народ вибрав ту саму дорогу, що й інші центральноєвропейські народи.

Двадцяте сторіччя стало свідком інших подій: розпад Австрійської імперії, російська анексія та довгий період центральноєвропейських заворушень, які є лише величезною ставкою, поставленою на розв'язання невідомого.

Тому Центральну Європу не можна визначати та окреслити політичними кордонами (які, неавтентичні, постійно зазнають вторгнень, завоювань та окупацій), швидше спільною ситуацією, яка

наново сполучає народи, перегруповує їх кожний раз інакше вздовж уявних і постійно мінливих кордонів, які позначають площину, заселену тими самими спогадами, тими самими проблемами та конфліктами, тією самою спільною традицією.

VII

Батьки Зіґмунда Фройда первісно походили з Польщі, але дитинство їхнього сина минуло в Моравії, в сьогочасній Чехо-Словаччині. Також пройшло там дитинство Едмунда Гуссерля та Ґустава Малера. Коріння віденського повістяра Йозефа Рота сягало в Польщу. Великий чеський поет Юліус Зеєр народився в Празі в німецькомовній родині, і те, що він став чехом, було справою його власного вибору. З іншого боку, рідною мовою Германа Кафки була чеська мова, в той час, як його син Франц вибрав собі німецьку мову. Провідна постать угорського повстання 1956 р. письменник Тібор Дері походив з німецько-польської родини, а мій дорогий друг Данило Кіш, блискучий романіст — угорсько-югославського походження. Який клубок національних доль навіть серед найвизначніших діячів кожної країни!

Й кожне з імен, які я щойно згадав, належить євреям. Справді, ні на якій іншій частині світу єврейський геній не залишив такого глибокого впливу. Скрізь чужі й усюди вдома, піднесені понад національними сварками, євреї в XX сторіччі були основним космополітичним складовим елементом Центральної Європи: вони були її інтелектуальним цементом, сконденсованою версією її духу, творцями її духовної єдности. Ось чому я так люблю єврейську спадщину й горнуся до неї з такою пристрастю та ностальгією, немовби вона була моєю.

І ще щось робить євреїв такими милими мені: виглядає, ніби доля Центральної Європи сконцентрувалася та віддзеркалилася в їхній долі, ніби в ній вона знайшла свій символічний образ. Що таке Центральна Європа? Непевна смуга розселення малих народів між Росією та Німеччиною. Я підкреслюю слова: малий народ. Насправді, хто такі

євреї, як не малий народ, мала нація? Єдиний з усіх малих народів всіх часів, що пережив імперії та спустошувальну ходу історії.

Але що означає: малий народ? Я запропоную вам своє визначення: малий народ — це такий народ, саме існування якого можна поставити під сумнів у будь-який момент, малий народ може зникнути, і він знає про це. Француз, росіянин чи англієць не звик ставити питання про саме виживання своєї нації. Їхні національні гімни згадують лише велич і вічність. Однак, польський гімн починається з рядка "Не загинула ще Польща..."

Центральна Європа як родина малих народів має свою власну візію світу, візію, базовану на глибокому недовір'ї до історії. Історія, ця богиня Гегеля та Маркса, це втілення рації, що судить нашу долю, це історія завойовників. Народи Центральної Європи — не завойовники. Їх неможливо відокремити від європейської історії, вони не можуть існувати поза нею, але вони репрезентують хибний бік історії, вони — її жертви та невдахи. Джерелом їхньої культури, їхньої мудрости, "несерйозного духу", що насміхається над величчю та славою, є цей незаплямований погляд на історію. "Не забувайте, що тільки опираючись історії як такій, ми можемо протиставитися історії нашого дня". Я б не бажав нічого кращого, як вигравіювати цей вислів Ґомбровіча над вхідними воротами до Центральної Європи.

Отже, саме в цій смузі малих націй, які "ще не загинули", вразливість Європи, вразливість усієї Європи, була найпомітніша раніше, ніж деінде. Фактично в нашому сучасному світі, де влада має тенденцію до все більшої концентрації в руках нечисленних великих держав, всі європейські країни ризикують стати малими народами, розділивши долю центральноєвропейських народів. Під тим оглядом доля центральної Європи передує долі Європи в цілому, і її культура набуває величезної актуальности.

Достатньо прочитати найславніші з центральноєвропейських романів: у "Лунатиках" Германа Броха історія з'являється як процес

поступової деградації вартостей; "Людина без прикмет" Роберта Музіля зображує евфоричне суспільство, яке не усвідомлює, що завтра воно зникне; удаючи з себе ідіота, герой роману Ярослава Гашека "Пригоди бравого вояка Швейка" використовує останній шанс, щоб зберегти свою свободу; романістичні візи Кафки говорять нам про світ без пам'яті, про світ, що з'являється в післяісторичний час.

Всі великі центральноєвропейські твори мистецтва цього сторіччя, аж до сьогодні, можна розуміти як довгі роздуми про можливий кінець європейської людности.

VIII

Зникнення культурного осередку Центральної Європи, безперечно, було однією з найбільших подій цього сторіччя для всієї європейської цивілізації. Отже, я повторюю як це сталося, що воно пройшло непоміченим і незареєстрованим?

Відповідь проста: Європа не помітила зникнення свого культурного осередку, бо вона більше не сприймає свою єдність як культурне єднання.

Насправді, на чому базується європейське єднання?

У середні віки воно базувалося на спільній релігії. В сучасну добу, коли середньовічного Бога перетворено на відсутність Бога (Deus absconditus), релігія відступила, поступившись дорогою культурі, яка стала втіленням найвищих вартостей, під якими європейська людність розуміла себе, визначала себе, ототожнювала себе як європейська.

Тепер виглядає, що настає інша зміна в нашому столітті, не менш важлива, ніж та, що відокремила середні віки від новітньої доби. Так само, як задовго перед тим. Бог поступився культурі, культура в свою чергу, також поступається своїм місцем.

Але перед ким вона поступається місцем і заради чого? Яка площина найвищих вартостей буде спроможна об'єднати Європу? Технічні досягнення? Ринок? Засоби масової інформації? (Чи великого поета замінить великий журналіст?) [Якщо колись журналізм, здавалося, був додатком до культури, нині, навпаки, культура опинилася на ласці журналізму. Працівники засобів масової інформації вирішують, хто буде відомий, до якого ступеня і відповідно до якої інтерпретації. Письменник не звертається вже більше до публіки безпосередньо, він повинен сполучатися з нею через напівпрозорий бар'єр засобів масової інформації].

Або, може, політика? Але яким буде цей політичний курс: чи він буде правий, чи лівий? Чи можливий якийсь чітко визначений спільний ідеал, який міг би все ще існувати поза цим маніхейством лівих і правих, так само безглуздим, як і неподоланним? Чи це буде принцип толерантности, шанування переконань та ідей інших людей? Але хіба ця толерантність не стане порожньою та непотрібною, якщо вона більше не захищатиме багатої творчої наснаги чи сильного набору ідей? Або ми повинні розуміти відмову від культури як своєрідний порятунок, якому б нам належало віддатися в екстазі? Або, можливо, повернеться відсутній Бог, щоб заповнити порожнечу і виявити себе? Не знаю, нічого не знаю про це. Єдине, що я знаю, як мені здається, це те, що культура відступила.

IX

Франц Верфель прожив першу третину свого життя в Празі, другу — в Відні, і останню як емігрант, спочатку — у Франції, а відтак — в Америці, — ось ви й маєте типово центральноєвропейську біографію. В 1937 р. він був у Парижі зі своєю дружиною, знаменитою Альмою, вдовою Малера; його запросила туди організація інтелектуальної співпраці в рамках Ліги Націй на конференцію "Майбутнє літератури". Під час конференції Верфель виступив не тільки проти гітлеризму, але й також проти тоталітарної загрози в цілому, ідеологічної та журналістичної бездумности наших часів, яка поставила культуру на

грань знищення. Він закінчив свою промову пропозицією, яка, на його думку, могла зупинити цей демонічний процес: заснувати світову академію поетів і мислителів. Але ні в якому разі не можна було допустити, щоб членів призначали уряди їхніх країн. Відбір членів мусив би залежати тільки від вартости їхньої праці. Їхнє число, складене з найвидатніших письменників світу, повинно бути між 24 і 40. Завданням цієї академії, вільної від політики та пропаганди, було б "виступити проти політизації та бруталізації світу".

Цю пропозицію не лише відкинули, але й прилюдно висміяли. Безсумнівно, то була наївна пропозиція. Страшенно наївна. В абсолютно політизованому світі, в якому мистці та мислителі були вже непоправно "зобов'язані", були вже політично заангажовані, як можна було створити таку незалежну академію? Чи не мала б вона досить комічний вигляд зібрання шляхетних душ?

І все ж таки ця наївна пропозиція вражає мене своєю зворушливістю, бо виявляє відчайдушну спробу знайти ще раз моральний критерій у світі, позбавленому вартостей. Вона виявляє нестерпне бажання почути невиразний голос культури, голос поета та мислителя. [Промова Верфеля зовсім не була наївною й також не втратила своєї актуальности. Вона мені нагадує про іншу промову, яку Роберт Музіль виголосив 1935 р. на Конгресі захисту культури в Парижі. Подібно до Верфеля, Музіль бачив небезпеку не лише в фашизмі, але й у комунізмі. Захист культури не означав для нього заанґажування культури в політичну боротьбу (як усі інші думали в той час), але, навпаки, означав захист культури від безглуздости поетизації. Обидва письменники усвідомили, що в сучасному світі техніки та масової інформації культура втратила значення та перспективу. Пропозиції Музіля та Верфеля в Парижі зустріли холодно. Однак, в усіх політичних та культурних дискусіях, що їх чую навколо себе, я не маю майже нічого додати до того, що вони сказали. Я відчуваю себе в такі моменти дуже близьким до них — я почуваю себе в такі моменти непоправним центральноевропейцем].

Ця історія перемішана в моїй голові зі спогадом про один ранок, коли поліція, наробивши розгардіяшу в помешканні одного з моїх друзів, знаменитого чеського філософа, сконфіскувала тисячу сторінок його філософського рукопису. Невдовзі після цього ми крокували вулицями Праги. Ми йшли від Замкової гори, де він жив, у напрямі острова Кампи, потім перейшли Манесовий міст. Мій товариш пробував з цього зробити жарт: як поліція буде розшифровувати його філософський жарґон, що був досить герметичний? Але жодний жарт не міг притишити його болю, не міг йому компенсувати втрату праці впродовж десяти років, бо він не мав іншої копії.

Ми говорили про можливість послати відкритого листа за кордон, щоб перетворити цю конфіскацію в міжнародний скандал. Для нас було абсолютно ясно, що він не повинен був звертатися з листом до інституції або державного діяча, а лише до постаті понад політикою, до когось, хто мав би незаперечну моральну вартість, хто був би загальновизнаний у Європі. Але хто був цією особою?

Несподівано ми зрозуміли, що цієї постаті не існує. Звичайно, були великі малярі, драматурги, музики, але вони не мали цієї упривілейованої моральної репутації, завдяки якій Європа визнавала б їх своїми духовими речниками. Культура більше не існувала як царина, в якій найвищі вартості підносились би на рівень закону.

Ми йшли в напрямі до площі в Старому місті, де я тоді жив, і відчували величезну самотність, порожнечу, порожнечу в європейському просторі, з якого культура повільно відходила. [Врешті, повагавшись, він надіслав таки листа до Сартра. Так, він був останнім великим діячем культури. Але, з іншого боку, він був тією самою особою, яка зі своєю теорією "заангажованости" забезпечила, на мою думку, теоретичну основу для відмови від культури як самостійної сили, особливої та незворотної. Але ким би він не був, Сартр все ж таки швидко відгукнувся на лист мого друга заявою, надрукованою в "Ле Монд". Без цього втручання я сумніваюся, чи поліція врешті-решт повернула б (майже через рік) рукопис філософові. В день похорону

Сартра я пригадав собі свого празького друга: тепер його лист не знайшов би адресата].

X

Останнім безпосереднім особистим досвідом контакту з Заходом, який пам'ятають центральноєвропейські країни, був період від 1918 до 1938 р. Під тим оглядом їхній образ Заходу — це Захід минулого. Захід, в якому культура ще повністю не поступилася своїм місцем.

Маючи це на увазі, я хочу наголосити важливу обставину: центральноєвропейські заворушення не живилися від газет, радіо чи телебачення, тобто від засобів інформації. Їх підготували, надали їм форми, їх здійснили романи, поезія, театр, кіно, історіографія, літературні огляди, популярні комедії та кабаре, філософські дискусії — тобто культура. [Під оглядами я розумію періодичні публікації (місячники, двотижневики, тижневики), які видають не журналісти, а люди культури (письменники, критики мистецтва, вчені, філософи, музики); вони висвітлюють питання культури та коментують суспільні події з погляду культури. В XIX та XX сторіччях у Європі та Росії все серйозне інтелектуальне життя формувалося навколо таких періодичних оглядів. Німецькі музики-романтики збиралися навколо "Neue Zeitschrift fuer Musik", заснованого Робертом Шуманом. Російська література немислима без таких публікацій, як "Современник" або "Весы", так само, як французька література залежала від "Nouvette Revue Francaise" або "Les Temps Modernes". Все віденське культурне життя концентрувалося навколо журналу "Die Fackel" на чолі з Карлом Кравсом. Увесь щоденник Ґомбровіча публікувався в польському огляді "Культура" і т. д. і т. д. Зникнення таких публікацій з культурного життя Заходу або те, що вони стали цілковито маргінальними, на мою думку, є ознакою того, що "культура поступилася своїм місцем"].

Ось чому, коли росіяни окупували Чехо-Словаччину, вони робили все можливе, щоб знищити чеську культуру. [Півмільйона людей (передусім інтелігентів) вигнали з праці. 120 тис. емігрувало. Біля 200 чеським і

словацьким письменникам заборонено друкуватися. Їхні книжки вилучили з усіх публічних бібліотек, а їхні імена стерті з підручників історії. 145 чеських істориків вигнали з праці. Лише на одному факультеті Празького університету звільнено 50 викладачів (у найпохмуріший період Австро-Угорської імперії, після революції 1848 р., двох чеських професорів вигнали з університету — який то був скандал на той час!). Кожна публікація з літератури та культури була ліквідована. Великої чеської кінематографії, великого чеського театру більше не існує].

Це знищення мало три значення: по-перше, воно знищило центр опозиції; по-друге, воно підірвало ідентичність нації, бо це створило сприятливіші умови для поглинення її російською цивілізацією; по-третє, це дозволило покінчити з новітньою добою, в якій культура все ще репрезентувала здійснення найвищих вартостей.

Цей третій наслідок здається мені найважливішим. Фактично тоталітарна російська цивілізація — це докорінне заперечення сучасного Заходу, Заходу, створеного чотири століття тому на світанку сучасної доби, доби, заснованої на авторитеті індивідуума, що мислить і сумнівається, як також на мистецькому творенні, яке висловлювало його унікальність. Російське вторгнення вкинуло Чехо-Словаччину в "після-культурну добу", залишивши її безборонною й голою перед російською армією та повсюдним державним телебаченням.

Усе ще приголомшений цією тричі трагічною подією, яку представляло собою вторгнення в Прагу, я прибув до Франції, пробуючи пояснити французьким друзям масакру культури, яка сталася після вторгнення: "Постарайтеся уявити собі! Всі публікації в галузі літератури та культури зліквідовано! Всі до єдиної, без винятку! Ніколи раніше такого не траплялося в чеській історії, навіть за нацистської окупації під час війни".

Тоді мої друзі поглянули на мене поблажливо та збентежено, і значення цього я зрозумів тільки пізніше. Коли всі періодичні журнали в

Чехо-Словаччині було зліквідовано, вся нація знала про це і переживала муки болю через величезні наслідки цієї події.

Якби всі періодичні журнали у Франції чи Англії зникли, ніхто б цього не помітив, навіть їхні редактори. В Парижі, навіть у культурному середовищі, під час званих обідів публіка дискутує телевізійні програми, а не періодичні журнали. Бо культура вже поступилася своїм місцем, її зникнення, яке ми пережили в Празі як катастрофу, шок, трагедію, в Парижі сприймається як щось банальне та незначне, ледь помітне, чого не можна вважати подією.

XI

Після розпаду Австрійської імперії Центральна Європа втратила свої оборонні позиції. Хіба вона не втратила свою душу після Авшвіцу, який змив єврейський народ з її мапи? Та хіба вона все ще існує після того, як її відірвали від Європи в 1945 р.?

Так, її творча наснага та заворушення в ній наводять на думку, що вона "ще не загинула". Але якщо жити означає існувати в очах тих, кого ми любимо, тоді Центральна Європа вже не існує. Або точніше: в очах її милої Європи Центральна Європа — це просто частина радянської імперії й нічого більше, нічого більше.

Та чому це повинно нас дивувати? Дякуючи своїй політичній системі. Центральна Європа — це Схід; дякуючи історії своєї культури — це Захід. Але оскільки Європа сама перебуває в процесі втрати своєї власної культурної протилежности, вона сприймає Центральну Європу як політичний режим, або, іншими словами, вона бачить в Центральній Європі лише Східну Європу.

Це означає, що Центральна Європа повинна боротися не лише проти свого великого сусіда-гнобителя, але також проти підступного, безжалісного тиску часу, що залишає добу культури позаду. Ось чому в

заворушеннях Центральної Європи є щось консервативне, майже анахронічне вони відчайдушне стараються відновити минуле культури, минуле новітньої доби. Бо лише в цей період, лише в світі, що утримує культурні критерії, Центральна Європа може все ще захищати свою ідентичність, і в ній усе ще можна бачити те, чим вона є.

Тоді справжньою трагедією для Центральної Європи є не Росія, а Європа: та Європа, що репрезентувала вартість настільки велику, що директор Угорської агенції новин був готовий за неї вмерти, і дійсно вмер за неї. За залізною заслоною він не підозрював, що часи змінилися і що в самій Європі її вже більше не відчували як цінність. Він не підозрював, що речення, яке він пересилав телексом поза кордони своєї рівнинної країни, виглядатиме старомодним, і його не зрозуміють.